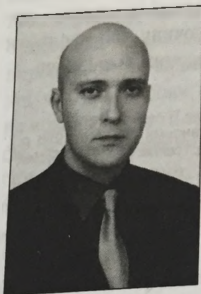

Ануш
ТУМАНЯНЦ,
доцент кафедри
кримінального
процесу
Національної
юридичної академії
України
імені Ярослава
Мудрого,
кандидат
юридичних наук

Сергій ФОМІН,
асистент кафедри
кримінального
процесу
Національної
юридичної академії
України
імені Ярослава
Мудрого,
кандидат
юридичних наук

Строки судового розгляду кримінальних справ та тримання під вартою

Співвідношення національного
законодавства з положеннями
ст. 5 та ст. 6 Конвенції
про захист прав
та основних свобод людини

Україна прийняла на себе зобов'язання визнавати згідно зі ст. 3 Статуту Ради Європи принцип верховенства права і принцип, у силу якого будь-яка особа, яка перебуває під її юрисдикцією, має користатися правами людини й основними свободами.

Досвід участі України у Раді Європи допомагає становленню інститутів демократії і правової держави, вносячи до становлення національного законодавства з метою забезпечення ефективного захисту основних прав і свобод людини.

Одним із найважливіших кроків щодо виконання зобов'язань узятих при вступі до Ради Європи стала ратифікація Україною 1 липня 1997 р. Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод (далі – Конвенція

ія) і протоколів до неї. Цей міжнародний документ надав українським громадянам право на звернення з індивідуальними скаргами до Європейського Суду з прав людини. Тим самим вітчизняним законодавством визнана юрисдикція цього Суду.

Визнання державою людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності й безпеки вищою соціальною цінністю (ст. 32 Конституції України) свідчить про стотну зміну пріоритетів, демократизацію суспільства, його прагнення до створення дійсно правової держави, одним із складників якої є принцип зв'язаності держави правами і свободами людини й громадянина. Реалізація проголошених Конвенцією прав і свобод — це не тільки основна мета та функція держави, а й життєво необхідне завдання громадян. У здійсненні належних їм прав і свобод зони зацікавлені аж ніяк не менше, ніж держава. Тож ідеться не про підпорядкування інтересів особистості інтересам держави, а про їх розумне поєднання як загальне благо.

Розглядаючи питання імплементації норм міжнародного права у вітчизняне законодавство, слід зазначити, що відповідно до ст. 9 Основного Закону чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість дотримання яких дана Верховною Радою, є частиною національного законодавства України. Реалізуючи це положення Конституції, законодавець у ч. 2 ст. 19 Закону України від 29 червня 2004 р. "Про міжнародні договори України" вказав на пріоритетність норм цих договорів перед нормами національного законодавства, що однак не виключає необхідності інкорпорувати в нього норми Конвенції. Так, у рішенні, винесеному в справі Колоцца проти Італії, Європей-

ський Суд вказав, що держави — учасниці Ради Європи за власним розсудом обирають заходи, спрямовані на забезпечення відповідності їх правових систем вимогам ст. 6 Конвенції.

Імплементация норм і стандартів європейського права в законодавство України на шляху їх практичної реалізації зустрічається з певними труднощами через відсутність у вітчизняному законодавстві багатьох правових інститутів, міжнародних механізмів і процедур. Так, безпосереднє застосування вимог Конвенції не виключається, але поєднане з відповідними труднощами в тих випадках, коли національне законодавство не містить норм, спрямованих на практичне застосування положень цього міжнародного нормативного акта. Суть такого становища полягає в тому, що частина норм міжнародного законодавства є оціночними, і їх можна застосовувати тільки шляхом прийняття рішень Європейським Судом з прав людини, у яких дається тлумачення положень Конвенції. Разом із тим системний аналіз ст. ст. 8, 9, 92, 93 Конституції України дає підстави для висновку про те, що судовий прецедент не є джерелом права в Україні. Тому виникає питання про значення рішень Європейського Суду з прав людини при застосуванні тих чи інших положень такого правового документа, як Конвенція.

Здебільшого суди держав — учасниць Ради Європи вже застосовують вимоги Конвенції з урахуванням рішень Європейського Суду і тим самим надають їм прямої дії у внутрішньому праві. Така пряма дія рішень цього Суду часто здатна автоматично запобігти новим порушенням Конвенції, подібним до тих, що вже були виявлені відповідно до попередніх рішень. У

тих країнах, де така пряма дія має місце, публікація судового рішення в багатотиражних юридичних виданнях може іноді бути достатньою для його виконання, тому що суди автоматично беруть до уваги оприлюднене рішення й відповідно запобігають подібним порушенням у своїй подальшій практиці. Судова влада таким чином безпосередньо інтегрує положення Конвенції у внутрішнє право, не чекаючи, коли це зроблять інші гілки державної влади¹.

З огляду на особливий характер кримінальних справ норми міжнародного права передбачають низку обов'язкових мінімальних вимог, яких необхідно дотримуватися при пред'явленні громадянину кримінального обвинувачення. Недотримання хоча б одного положення Конвенції розглядається як порушення права громадянина на справедливий розгляд.

У рамках цієї статті нами буде розглянуте право обвинуваченого бути судимим без необгрунтованої затримки. Це право передбачено пунктом 3 ст. 14 Пакту про громадянські й політичні права. У пункті 1 ст. 6 Конвенції аналогічне положення сформульовано як право бути судимим протягом "розумного строку". Оскільки й у Пакті, й у Конвенції вживаються такі поняття, як "у терміновому порядку", "протягом розумного строку", "без невинуваченої затримки", то Європейський Суд досить докладно роз'яснює, чим вони різняться між собою. Перше поняття вживається у ст. 5 Конвенції і стосується затриманих і заарештованих до пред'явлення обвинувачення, яке "у терміновому порядку" має доставлятися до судді чи іншої посадової особи, яка здійснює судову владу. Поняття "розумний строк" так само, як і "без невинуваченої затримки", стосується три-

валості кримінального процесу, вживається щодо часу, який мине з моменту пред'явлення обвинувачення до закінчення розгляду кримінальної справи, тобто до набрання судовим рішенням законної сили.

Глумачення поняття "розумний строк" залежить від того, знаходиться обвинувачений під арештом чи ні, оскільки заарештована особа має право на те, щоб її справа розглядалася в першочерговому порядку і щоб судовий процес не затягувався. Тому "розумний строк", про який ідеться стосовно заарештованої особи, має бути коротшим, аніж "розумний строк" про який ідеться щодо всіх обвинувачених (і не тільки обвинувачених, якщо мати на увазі й цивільний процес). Європейський Суд з прав людини роз'яснив, що тривала затримка в судовому розгляді може бути прийнятною, обгрунтованою, зумовленою, наприклад, складністю справи, однак це не може виправдовувати тривале тримання особи під вартою.

Визначаючи в кожному окремому випадку наявність порушення пункту 1 ст. 6 Конвенції чи пункту 3 "с" ст. 14 Пакту, Європейський Суд розглядає обставини справи, приділяючи особливу увагу її складності, діям сторін влади. Оскільки зобов'язання міжнародними договорами беруть на себе держави, то тільки затримки з вини останніх можуть обгрунтувати висновок про недотримання вимог щодо "розумного строку". Держава має гарантувати дотримання "розумного строку" навіть під час порушення роботи державних установ у країні, наприклад у разі тимчасової політичної кризи.

У справі Н. Філластр проти Болівії (№ 336/1988) Європейський Суд розглядав скаргу на рішення суду першої інстанції.

було винесено через 4 роки після арешту підсудного, і зазначив, що відповідно до пункту 3 ст. 6 Конвенції будь-яка заарештована особа, затримана за кримінальним обвинуваченням, має право на судовий розгляд протягом розумного строку. Питання про те, що становить собою поняття “розумний строк”, має вирішуватися в кожному конкретному випадку. Нестача бюджетних асигнувань для відправлення кримінального правосуддя, на яку посилалася держава у своїй відповіді на скаргу, не виправдовує необґрунтованих затримок у розгляді кримінальних справ.

У справі Рингу Європейський Суд застосував вимогу щодо “розумного строку” в ситуації, коли відбувається несподіване й непередбачене збільшення обсягу матеріалів справи, і дійшов висновку, що строк у 3 роки і 10 місяців виходить за будь-які рамки “розумного строку”, незважаючи на виняткові труднощі, які постали перед урядом Португалії.

30 січня 2003 р. Конституційний Суд України розглянув на пленарному засіданні справу за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 3 ст. 120 Кримінально-процесуального кодексу (КПК) України, яка фактично не встановлює граничного строку досудового слідства². Обґрунтованість прийнятого рішення, яким визнано таким, що відповідає Конституції України (є конституційним), положення ч. 3 ст. 120 КПК, не викликає сумнівів. Але вимоги міжнародно-правових документів, на які посилався при розгляді цієї справи Конституційний Суд, на наш погляд, відносяться не тільки до досудового слідства, а й до судового розгляду. Тож

вважаємо, що кримінально-процесуальне законодавство України має містити норми, що регулюють питання, пов'язані зі строками розгляду судами кримінальних справ. Необхідно інкорпорувати положення пункту 1 ст. 6 Конвенції про те, що тривалість розгляду кримінальної справи в суді залежить від обсягу й складності конкретної справи і з урахуванням цього охоплює час, необхідний суду для вчинення процесуальних дій, що мають значення для встановлення істини у справі і правильного її вирішення. Вбачається, що строки судового розгляду, і це підтверджує практика, мають бути значно меншими, ніж строки досудового слідства. Але зовсім неправильно було б тільки доповнити чинний закон статтею про строки судового розгляду. Необхідно вводити цілу групу норм, що регламентують порядок обчислення, продовження та зупинення плинку цих строків. Цю ідею підтримує ряд фахівців³.

Оптимальним строком розгляду справи в суді першої інстанції є 1 місяць з моменту призначення справи до слухання до ухвалення остаточного рішення, оскільки в середньому 70% справ у місцевих судах і 53% справ у апеляційних судах розглядаються саме в цей строк, що підтверджується даними судової статистики⁴.

Складність справи, дії сторін і виняткові обставини, з якими іноді стикаються суди, беруться до уваги Європейським Судом тільки за умови, якщо держава вжила всіх необхідних і ефективних заходів для виправлення становища, в протилежному випадку останній належить нести відповідальність за порушення норм міжнародних договорів. Суворість Європейського Суду в оцінці “розумних строків”, протягом яких мають вирішувати-

ся справи, залежить також і від суттєвості порушених інтересів. Ось чому суд набагато уважніше підходить до строків розгляду тих кримінальних справ, де обвинувачений тримається під вартою.

Згідно зі ст. 156 КПК України дозволяється тримання обвинувачених до суду під вартою протягом 1,5 року без урахування можливості продовження цього строку для ознайомлення їх з матеріалами кримінальної справи. Для розгляду справи в суді ці строки, на наш погляд, у порушення міжнародних стандартів взагалі не встановлено, хоча тільки в 2003 р. під вартою перебувало 17,6 тис. підсудних, 4,3 тис., тобто майже 25%, з яких перебували під вартою понад 6 місяців⁵. Спроба проігнорувати строки тримання під вартою в період судового розгляду аналізувалася в рішенні Європейського Суду у справі Вемхофа, де було зазначено, що попереднє ув'язнення закінчується з набранням вироком законної сили⁶.

Відповідно до тлумачення Європейським Судом терміна "законність" затримання чи взяття під варту згідно з національним правом не завжди є вирішальним елементом, слід також проаналізувати, чи відповідає національне законодавство загальним принципам, які передбачаються Конвенцією.

Так, у рішенні у справі Джесіус проти Литви було встановлено, що КПК Литви містить положення, яке гарантує, що ніхто не може бути заарештований, крім як за рішенням суду, проте під час ознайомлення з матеріалами справи обвинувачені перебували під вартою без будь-якої правової підстави, оскільки строк ознайомлення не враховувався при обчисленні строку тримання під вартою під час досудового слідства. Відповідно

Європейський Суд дійшов висновку, що ознайомлення з матеріалами кримінальної справи не становить "законної" підстави для тримання під вартою в розумінні § 1 ст. 5 Конвенції і що сам факт ознайомлення з матеріалами справи не може продовжувати дію чи замінювати собою постанову щодо продовження строків тримання під вартою⁷.

Частина 5 ст. 156 КПК України не містить положення про невиключення строку ознайомлення обвинуваченого з матеріалами справи при обчисленні строку тримання під вартою як запобіжного заходу, яке, безперечно, порушувало норми § 1(с) ст. 5 Конвенції. З квітня 2003 р. до КПК України були внесені зміни, відповідно до яких обвинувачений та його захисник не можуть обмежуватися в часі, необхідному їм для ознайомлення з усіма матеріалами справи (ч. 6 ст. 218 КПК), цей час має враховуватися при обчисленні строку досудового слідства (ч. 1 ст. 120 КПК) і строку тримання обвинуваченого під вартою (ч. 5 ст. 156 КПК), а також передбачені умови та процедура продовження строків тримання під вартою при ознайомленні обвинуваченого з матеріалами кримінальної справи.

У зв'язку з цим необхідно з'ясувати, який строк слід вважати граничним для тримання під вартою. Законами про внесення змін та доповнень до КПК України від 21 червня та 12 липня 2001 р. були змінені не тільки порядок продовження строків тримання під вартою, а й підстави такого продовження. Нині чинний КПК передбачає можливість першого продовження двомісячного строку тримання під вартою у разі неможливості закінчити розслідування і за відсутності підстав для зміни запобіжного заходу. Подальше ж

продовження строку тримання під вартою раніше КПК пов'язував лише з особливою складністю справи. Зараз ст. 156 КПК передбачає можливість продовжити строк тримання під вартою до 9 місяців тільки по справах про тяжкі й особливо тяжкі злочини, а до 18 місяців — тільки по особливо складних справах про особливо тяжкі злочини.

Таким чином, граничний строк тримання під вартою осіб, обвинувачених у вчиненні злочинів невеликої тяжкості та злочинів середньої тяжкості, становить 4 місяці, граничний строк тримання під вартою осіб, обвинувачених у скоєнні тяжких злочинів — 9 місяців, а граничний строк тримання під вартою осіб, обвинувачених у вчиненні особливо тяжких злочинів, та й то тільки по особливо складних справах — 18 місяців.

Варто зазначити, що відповідно до ч. 9 ст. 156 КПК України при поверненні судом справи прокурору на додаткове розслідування строк тримання обвинуваченого під вартою обчислюється з моменту надходження справи до прокурора і не може перевищувати 2 місяців. Подальше продовження зазначеного строку здійснюється з урахуванням часу перебування обвинуваченого під вартою до направлення справи до суду в порядку і в межах, встановлених ч. 2 ст. 156 КПК України. Це означає, що коли в ході первісного розслідування минули граничні строки тримання під вартою, двомісячний строк, встановлений ч. 9 ст. 156 КПК, може бути продовжений тільки для ознайомлення обвинуваченого і його захисника з матеріалами кримінальної справи за умови, що вони надані для цього не пізніше ніж за місяць до його закінчення.

Згідно з ч. 5 ст. 156 КПК України строки тримання під вартою

під час досудового слідства закінчуються у день надходження справи до суду. Але як бути, якщо слідчий виконав вимогу закону і надав для ознайомлення матеріали кримінальної справи за місяць до закінчення граничних строків, але цього часу виявилось недостатньо обвинуваченому для ознайомлення, суддя апеляційного суду продовжив строк тримання, скажімо, на місяць, обвинувачений із захисником знайомилися з матеріалами справи протягом усього цього терміну, а в день його закінчення заявили клопотання про доповнення матеріалів досудового слідства? Слідчий зобов'язаний задовольнити таке клопотання, якщо обставини, для з'ясування яких заявлене клопотання, мають значення у справі (ч. 2 ст. 221 КПК). Більш того, після провадження додаткових слідчих дій слідчий зобов'язаний знову ознайомити обвинуваченого та його захисника, а також надати можливість ознайомитися потерпілому та його представнику, цивільному позивачу чи цивільному відповідачу, їхнім представникам з усіма додатковими матеріалами, а у разі їх клопотання — з усією справою (ст. 222 КПК). Після цього також не виключена можливість заяви клопотань про доповнення матеріалів слідства. Далі слідчий повинен мати достатньо часу, щоб скласти обвинувальний висновок, а прокурор протягом п'яти діб розглянути справу, що надійшла до нього з обвинувальним висновком (ст. 223 КПК). При цьому прокурор може повернути справу слідчому зі своїми письмовими вказівками для провадження додаткового слідства (ст. 229 КПК). Питання про те, як бути зі строками тримання під вартою у цих випадках, законодавцем не врегульоване, оскільки в ст. ст. 156 й 165-3 КПК мова йде

тільки про продовження строку тримання під вартою для ознайомлення обвинуваченого та його захисника з матеріалами кримінальної справи.

Вважаємо, що в КПК має бути передбачена можливість продовження строків тримання під вартою не тільки для ознайомлення обвинуваченого та його захисника з матеріалами кримінальної справи, а й для: 1) розгляду слідчих клопотань, заявлених при ознайомленні з матеріалами справи; 2) провадження додаткових слідчих дій; 3) ознайомлення потерпілого і його представника, цивільного позивача чи цивільного відповідача, їхніх

представників з усіма додатковими матеріалами, а у разі їх клопотання — з усією справою; 4) огляду дання обвинувального висновку; 5) розгляду прокурором справи, яка надійшла до нього з обвинувальним висновком; 6) додаткового розслідування, якщо справу повертає прокурор зі своїми письмовими вказівками.

У кожному із зазначених випадків суд повинен буде самостійно визначити оптимальну тривалість часу, необхідну для провадження перелічених вище процесуальних дій, а отже, й час, на який будуть продовжені строки тримання під вартою.

¹ Див.: Цымбаренко И. Б. Международно-правовые основы судебной защиты прав и свобод личности // Государство и право. — 2004. — № 2. — С. 49—57.

² Рішення Конституційного Суду України № 1-рп/2003 (справа про розгляд судових окремих постанов слідчого і прокурора) // Вісник Конституційного Суду України. — 2003. — № 1. — С. 24—30.

³ Див.: Чопко О., Юзефович В. Про строки розгляду кримінальних справ судами першої інстанції // Право України. — 1996. — № 12. — С. 57; Клочков В. Суддя повинен продовжувати строк тримання під вартою // Юридичний вісник України. — 1998. — № 26; Галюк А., Богатырев Н. Судебный контроль за сроками рассмотрения дел // Российская юстиция. — 2000. — № 7. — С. 41—42.

⁴ Див.: Аналіз роботи загальних судів України в 1997 році за даними судової статистики // Вісник Верховного Суду України. — 1998. — № 1. — С. 43—48; Аналіз роботи загальної юрисдикції за 1 півріччя 1998 року за даними судової статистики // Там само. — № 3. — С. 38—43; Аналіз роботи загальних судів України в 1999 році за даними судової статистики // Там само. — 2000. — № 2. — С. 24—31; Аналіз роботи загальних судів України в 2000 р. за даними судової статистики // Там само. — 2001. — № 4. — С. 20—25; Аналіз роботи загальних судів України в 2001 р. за даними судової статистики // Там само. — 2002. — № 4. — С. 15—25.

⁵ Див.: Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у 2003 р. (за даними судової статистики) // Там само. — 2004. — № 5. — С. 27.

⁶ Див.: Де Сальва М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. — СПб., 2004. — С. 480.

⁷ Див.: Бортновська З. Реалізація права на свободу і особисту недоторканність в українському кримінальному процесі // Право України. — 2003. — № 10. — С. 106.